

ATEİST BİR FİLOZOF İÇKİNCİ BİR ONTOLOJİ: DELEUZE'DE YARATICI İNSAN

Vedat TEZCAN*

ORCID: 0000-0002-3843-9786

Öz: Gilles Deleuze çağdaş Fransız felsefesinin düşünceleriyle dünyada söz sahibi olmayı başarmış önemli filozoflarından. Erken dönem çalışmalarında birçok filozof üzerine eserler yayımlayan Deleuze, özellikle Spinoza, Bergson, Nietzsche, Whitehead gibi filozoflardan etkilenmiştir. Bu filozofların her biri kendine özgü farklılıklarıyla beraber temelde içkinci bir ontolojiyi savunmuşlardır. Aşkincılığı reddeden içkinci fark felsefesiyle Deleuze, adı geçen filozoflarla ortak bir felsefi düzlemi paylaşır. Deleuze'ün fark felsefesine göre oluşun dışında, ona üstün ideal bir varlık planı yoktur. Tanrı, idea, öz, töz vs. görüşler düzleminin ardında, onlara üstün olduğu varsayılan yaratıcı ilkeler yoktur. Yaşam kendini var etmek için dışsal bir kudrete ihtiyaç duymaz. Deleuze göre bu hâliyle tüm varoluş maddi karakterdedir. Deleuze'ün madde temelli felsefesi, Tanrısız bir evrende insani deneyimi aynı maddi düzlemde tanımlar. Buna göre insan, aşkın ya da tarihsel koşulların bir ürünü olmak zorunda değildir. Maddi oluşa ait virtüel boyut, insan için neden-sonuç zorunluluklarından çıkmanın bir olanağıdır. İnsan, oluşa ait virtüel imkân sayesinde neden-sonuç ilişkileriyle koşullu tarihin dışına çıkma şansını yakalar. Bu çalışma, Deleuze'ün içkinci ontolojisinden hareketle, yaratıcı insan-tarih-virtüel ilişkisini incelemeyi amaç edinmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ateizm, İçkinci Ontoloji, Virtüel, Yaratıcılık, Tarih.

* Dr. Öğr. Üyesi, Süleyman Demirel Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Radyo Televizyon ve Sinema Bölümü, vedattezcanx@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.53662/esamdergisi.1364215>

Araştırma Makalesi
Research Article

Geliş Tarihi: 21/09/2023
Kabul Tarihi: 19/10/2023

Atıf / Cite as: Tezcan, V. (2023). Ateist Bir Filozof İçkinci Bir Ontoloji: Deleuze'de Yaratıcı İnsan, *ESAM Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4 (2), 145-159.

AN ATHEIST PHILOSOPHER A IMMANENCE ONTOLOGY: THE CREATIVE MAN IN DELEUZE

Abstract: Gilles Deleuze is one of the most important philosophers of contemporary French philosophy who has managed to have a say in the world with his thoughts. Deleuze, who published works on many philosophers in his early works, was especially influenced by philosophers such as Spinoza, Bergson, Nietzsche and Whitehead. Each of these philosophers, with their own differences, basically defended an immanent ontology. With his immanent philosophy of difference that rejects transcendentalism, Deleuze shares a common philosophical plane with the aforementioned philosophers. According to Deleuze's philosophy of difference, there is no ideal plane of existence other than being. There are no creative principles that are assumed to be superior to them behind the plane of appearances such as God, idea, essence, substance. Life does not need an external power to create itself. According to Deleuze, in this form, all existence has a material character. Deleuze's matter-based philosophy defines human experience on the same material plane in a Godless universe. Accordingly, man does not have to be a product of transcendent or historical conditions. The virtual dimension of material existence is a possibility for human beings to escape from the necessity of cause and effect. Thanks to the virtual possibility of becoming, human beings have the chance to go beyond conditional history with cause-effect relationships. This study aims to examine the creative human-history-virtual relationship, based on Deleuze's immanent ontology.

Keywords: Atheism, Immanent Ontology, Virtual, Creativity, History.

GİRİŞ

Çağdaş felsefi tartışmalarda “varlık”, her türlü düşünce ve yorumun ötesinde kabul edilir. Bu bağlamda metafizik ve teolojik ontolojilerin *özcü*, *tözcü*, tümel, mutlak ve evrensel karakterli iddialarının yerini, tekil insani kapasitelerin farklılıklarını dikkate alan felsefi yaklaşımlar alır. (Demir, 2019: 1). Tekillerden hareketle *deneyim*, *pragmatizm*, *özgürlük*, *ilişkisellik* ve *fark* gibi kavramları temel alan postmodern ontoloji, *varlık* yerine *varoluşu* dikkate almaktadır.

Postmodern düşüncenin önemli temsilcilerinden biri kabul edilen Gilles Deleuze (ö. 1995), Fransız felsefesinin dünya üzerinde fikirlerine sıkça atıf yapılan en önemli

filozoflarındandır. Fransa’da klasik felsefe eğitimi alan Deleuze, eğitim yıllarının başından itibaren felsefede klasik yaklaşımlara mesafeli olmuştur. Genç yaşlarında yayımladığı filozoflar üzerine yazılmış dokuz felsefe tarihi kitabı bunun en açık göstergesidir. Bu kitaplarda incelediği filozofların felsefi sistemleri hakkında gelişmiş analizler yapan Deleuze, bu filozofların sistemlerini kendi bakış açısına göre yeniden düzenler. Deleuze, yeni denilebilecek bu felsefe tarihi okuması hakkında şunları söyler: *“Bir yazarın arkasına geçtiğimi ve kendisine ait olduğu halde canavarı andıran bir çocuk yaptırdığımı hayal ederdim. Onun çocuğu olması çok önemli, çünkü yazarın ona söylediğim her şeyi gerçekten söylemesi gerekiyordu. Kant ve özellikle Bergson kitabım bu türün bir örneğidir.”* (Deleuze, 2013: 14).

Her geçen gün yaygınlığı artan istatistik bilimlerinde, insanların din ve Tanrı inançları hakkında değişken veriler sunulmaktadır. Farklı toplumlar, yaşadıkları ekonomik, siyasi, kültürel şartlara bağlı olarak din ve Tanrı inançlarında farklı zamanlarda farklı tutumlar sergileyebilmekteler. Ancak söz konusu bu değişikliklerin ateizm, deizm ya da dindarlık lehine kitlesel yönelimlere yol açtığını söylemek oldukça kuşku götürmektedir. Kitle algı yönetiminde oldukça işe yarar bu tür aşırı yorumlar, farklı nedenlere dayalı dinsel yönelimlerin olağan akışkanlığını göz ardı edebilmektedir. İçinde bulunduğu şartlara tepki veren bir varlık olarak insan, yaşadığı hayatın koşullarına bağlı olarak düşünce ve inancında değişiklikler yapabilmektedir. İşleyişi itibariyle olağan kabul edilmesi gereken bu durum, aşırı yorumların tehditkâr bakışından kurtulduğunda daha doğru değerlendirme şansına kavuşacaktır. Aşırı yorumların toplumsal ayrışmalarda kullanılabilir politik özelliklerinden korunmanın en güvenli yolu, konuyla ilgili analizlerin kapsamlı şekilde yapılmasından geçmektedir. Örneğin sınırlı sayıda ve özel seçilmiş ampirik verilerden hareketle, tüm dünya nüfusuna yansıtılan “z kuşağı deist oldu ya da ülkemizde şeriat hızla yayılıyor, yakında bir rejim değişikliği bekleniyor” gibi yorumlar oldukça problemlidir. Söz konusu problemin aşılması için çeşitli akademik disiplinlerin gerçekleştireceği geniş çaplı analizler oldukça önemlidir.

Çalışmada felsefi düşüncesine başvurulacak Gilles Deleuze, aşkın ontolojilerle girdiği mücadelesinde dünya çapında ün kazanmış filozoflardandır. Deleuze, Kant (1804)’ın “transandantal/aşkın” tanımına uygun şekilde, deneyim alanının dışına düşen klasik idealar düzlemini reddeder. Filozofa göre dünya deneyimine ilgisiz, sadece insan aklının kavrayabildiği idealar, metafizik spekülasyonun ötesinde bir anlama sahip değildir. Örneğin Platon’da tekil varlığın ontolojik nedeni idea, dolaysız niteliğiyle nedeni olduğu tekil deneyime ilgisizdir. Görünüşler düzlemine ait tekil varlık, kaynağı olan ideadan aldığı pay nispetince var olur. Bu çerçevede Platoncu ontolojide idea, varlığına neden olduğu tekil objenin dışındadır. Deleuze, tekil ve tümel varlık arasındaki ontolojik ayrıma dayalı hiyerarşik ilişkiyi aşkınlık olarak ifade eder. Filozofa göre Batı

felsefesine duyulur görünüşler ve düşünülür özler ayrımı olarak yerleşecek temel problemin altında varlık düzlemini ikiye bölen bu tür bir aşkıncılık fikri mevcuttur (Deleuze, 2000: 18-19).

Deleuze, reddettiği aşkın ontolojik perspektife karşı, filozofların prensi olarak vasıflandırdığı Spinoza'nın (ö. 1677) içkinlik felsefesine yanaşır. Spinoza'nın ileri sürdüğü tek varlık düzlemi, varlığı bölünmüş yapılar olarak düşünen aşkıncı tasavvura karşı, felsefe tarihinde o güne kadar geliştirilmiş en tutarlı içkinlik düzlemdir. Spinoza'da her şey kendisine töz, doğa ya da Tanrı denilebilecek tek varlık boyutuna aittir. Var olan her şey, tek Tanrı'nın sonsuz sıfatlarının birer modusu olarak Tanrı ya da doğaya içkindir (Spinoza, 2009: 9). Bu çerçevede, Tanrı ya da doğanın dışında dolaysız varlık ya da varlıklar yoktur. Deleuze için Spinoza'nın ileri sürdüğü bu ontolojik teklik, aşkınlığın hiyerarşiler yaratan varlık tasarımıyla mücadelede oldukça önemlidir. Deleuze, aşağıda açıklanacak fark felsefesinde, Spinoza'nın içkinlik prensibine sadık kalarak, tümüyle maddi planda işleyen materyalist bir ontoloji geliştirir. Materyalist karakteriyle bu ontoloji aynı zamanda Deleuze'ün ateist dünya görüşünün de esasını oluşturur.

Geliştirdiği ontolojik sistemin gücü göz önünde bulundurulduğunda, ateist bir filozof olarak Deleuze'ü incelemek, tanrıtanımaz bir perspektiften olayların nasıl görüldüğünün anlaşılması açısından oldukça önemli veriler sunmaktadır. Aşırı yorumlardan korunmak için bu çalışma, Deleuze'ün felsefi düşüncesinden hareketle ateist bir bakışın dünya kavrayışını anlamayı amaçlar.

Deleuze'ün felsefesinin yenilikçi yönünü vurgulamak için bu şekilde kısa bir giriş, bu felsefenin devrimci karakterini de ele verir niteliktedir. Filozof, özellikle Felix Guattari'yle (ö. 1992) yaptığı ileri dönem çalışmalarında felsefesinin söz konusu devrimci yönünü daha da geliştirir. Filozofun ilk eserlerinden itibaren eleştiri konusu yaptığı klasik tözcülük, "rizom", "yersizyurtsuzlaşma", "kaçış çizgisi" gibi ikinci dönem kavramlarıyla tümünden reddedilir. Klasik Batı felsefesinin en önemli düşüncelerinden tözcülük Deleuze'e göre geçerliliğini yitirmiştir (Zourabichvili, 2008: 51-53). Tözcü düşüncenin en problemleri, hayatın kendisini referans almayan, aşkın bir bakış açısına sahip olmasıdır. Tözcü felsefelerde dünyanın dışında, aşkın bir referans sistemine göre kritik edilen yaşam, tümel kavramların bakışı altında tekilliklerinden arındırılır. Oysa felsefenin yapması gereken şey, tözcülüğün aksine, tekilliklerin ayırt edilmesi ve dünyayı meydana getiren fark durumlarının açığa çıkarılmasıdır (Er, 2011: 34).

Çalışmanın ilk bölümünde, Deleuze'ün aşkınlık eleştirisinin temelini oluşturan fark felsefesi incelenecektir. İkinci bölümde Deleuze'ün ateist materyalizminin temelini

oluşturan içkinci ontoloji incelenecektir. Üçüncü bölümde ise tanrısız bir dünyada varoluğu anlamlı kılabak yaratıcı etkinliğin ontolojik temelleri tartışılacaktır.

1. DELEUZE'ÜN FARK'IN FELSEFESİ

Deleuze, gerçeğin kendini gerçekleştiren, tarihselleştiren, somutlaştıran yapısını göstermek için yeni bir aşkınsal felsefe biçimi geliştirir. Bu felsefenin kilit noktası, evrensel olanı bireyleşim süreçleri tarafından üretilen bireyler, tikel şeyler ya da aktüel varlıklar olarak yeniden tanımlayacak gerçekçi bir ontoloji ortaya koymasıdır. Bu ontolojik perspektife göre gerçeklik, kendisinin dışında Tanrı, ilk neden, töz gibi üretici ilkelere ihtiyaç duymaz. Yaşam, var olan kaynakları kullanarak daha karmaşık bileşimlere doğru farklılaşarak kendini gerçekleştirir (Robinson, 2010: 115). Bu çerçeve de Deleuze, modern felsefenin Descartes'ten (ö. 1650) Hegel'e (ö. 1831) aşkın bir ilke olarak deneyim alanına uyguladığı özne anlayışını yıkıcı bir şekilde eleştirir (Erkan, 2019: 2630-2631).

Deleuze'ün aşkıncı felsefeye eleştirisi alternatifsiz bir eleştiri değildir. Aksine düşüncelerini aşkıncılıkla suçladığı filozofların karşısına, varlık ve oluğu için bir planda ele alan filozofları çıkarır. Spinoza başta olmak üzere, Nietzsche (ö. 1900), Bergson (ö. 1941) ve Whitehead (ö. 1947) gibi filozoflar, geliştirdikleri içkinci felsefelerle Deleuze'ü etkilemeyi başarmışlardır (Baker, 2020: 33-44). Bu filozoflara göre varlık kendi içine kapalı, birbirinden yalıtılmış birimlerden oluşmaz. Temel olarak şeylerin varlığı tek bir oluğu düzlemine ait için prensiplere bağlıdır. Spinoza'da tözün, Nietzsche'de oluğu, Bergson'da süre'nin ve Whitehead'de süreç kavramlarının ortak vurgusu varlık planındaki için devinimin esasına dairdir.

Deleuze 1971'de yayımladığı, “Anlamın Mantığı” adıyla Türkçeye çevrilen eserinde, kendine ait “fark felsefesiyle” Platonculuğu aşmayı amaçladığını söyler (Deleuze, 1990: 253). Filozofa göre bu amaca ancak, oluğu olumlanmasıyla ulaşılabilir. Platonculukta varlık ve oluğu arasında kurulan temel karşıtlık, varlığın olumlanması lehine oluğu olumsuzlanmasıyla sonuçlandırılmıştır. Deleuze ise olumsuzlamanın ortaya çıkmasını sağlayan karşıtlıklar mantığını ortadan kaldırmak ister. Filozofa göre Platonculuğu söylediği gibi oluğu ardında varlığın değişmez dünyası olarak düşünölen aşkın bir plan yoktur. Oluğu meydana getiren şey: “varlıklarda bir hayat-oluğu akışındaki görece değişmez uğraklardır.” (Colebrook, 2009: 171). Bu çerçeve de Deleuze, oluğu esas alan felsefesine fark felsefesi der. Saf haliyle bu felsefenin en dikkat çeken özelliği sahip olduğu mutlak olumlayıcı vasfıdır. Deleuze'e göre “her şeyin arkasında fark vardır ama farkın arkasında hiçbir şey yoktur.” (Deleuze, 2017: 89). Geleneksel felsefenin yadsıdığı farkın, bir nevi kutsanmasını ifade

eden bu tanım fark felsefesinin omurgasını oluşturur. Robinson, bu durumu şu şekilde ifade eder:

Fark ve Tekrar'da Deleuze farka, kendi kavramını sağlamaya çalışır ve Whiteheadci bir izlek olan genel ile tikeli, evrensel ile bireyseli uzlaştırma izleğiyle çalışmaya başlar. Genellik tikelleri yöneten yasaların düzenine aittir ve yerini evrensel tekillik dediği şeye ya da evrenseli bireysel varlıklar (somut evrensel) olarak yeniden tanımlanmasına bırakır. Buradaki ilişki genel-tikel ya da örnek-örnekçe temelli bir ilişkiden ziyade, farka dayanan bir bütün-parça ilişkisidir (Robinson, 2010: 126).

Deleuze'ün felsefesi daha önce belirtildiği üzere aşkınıcı tözcülüğe karşı, içkin bir ontoloji sunar (Turan, 2006: 199). Aşağıda detaylı şekilde incelenecek bu ontoloji, filozofun transandantal ampirizm adını verdiği bir yönteme bağlı olarak geliştirilmiştir. Küçükalp (d. 1974), Deleuze'ün aşkınıcılığa karşı felsefesini inşa ederken bir yöntem olarak kullandığı transandantal ampirizmi şu şekilde tarif eder:

Deleuze'e göre, bir transandantal alan, deneyimden, bir nesneye gönderme yapmaması veya bir özneye ait olmaması bakımından ayrılabilir... Ona göre transandantal ampirizm, özne ve nesne dünyasını yaratan her şeyle karşıtlık ilişkisi içerisindeki bir yaklaşıma gönderme yapar. Deleuze için transandantal alan, özne ve nesnenin bütün aşkınlık türlerinden sakındığından ötürü, saf bir içkinlik düzlemi olarak tanımlanmak durumundadır (Küçükalp, 2009: 138).

Mutlak içkinlik kendinde olup, bir şeyde veya bir şey için değildir, o ne bir nesneye dayanır ne de bir özneye aittir (Deleuze, 2001: 47). Geline bu aşamada Deleuze'ün fark ontolojisinin temelinde hangi kavram bağıntılarına dayandığını incelemek, sistemin bütüncül karakterini anlama açısından yerinde olacaktır.

2. SAF İÇKİNLİK DÜZLEMİNİN TANRISIZ ONTOLOJİSİ

Deleuze, felsefi monologlarından birisi olan Bergsonculuk kitabında, Bergson'un felsefe tarihinde yöntembilimsel açıdan problem olarak gördüğü kesinlik sorununa değinir. (Deleuze, 2006: 53). Bergson'a göre felsefi deneyim, dışı soyutlamalardan türetilmiş fikirlerle yaşamın gerçekliğinden kopmuş, kesinliğini/sarahatini yitirmiştir.

Felsefenin en çok mahrum kalmış olduğu şey sarahattir. Felsefe sistemleri, yaşamakta bulunduğumuz gerçeğin ölçüsüne göre biçilmiş değildirler. Ona pek bol gelmektedirler... Çünkü hakiki bir sistem, gerçeğin yanı başında bütün mümkünü ve hatta imkânsızı bile içine alabilecek kadar pek soyut ve dolayısıyla pek geniş birtakım görüşlerin tümüdür (Bergson, 1986: 3-4).

Bergson'a göre felsefeyi hayatın dışına atan bu sorunun aşılması, felsefenin iki açıdan bilimi kendisine örnek almasıyla mümkündür. Bunlardan ilki, felsefenin varlığın içkinlik düzlemine dönmesi, ikincisi ise deneysel ve çok yönlü inceleme yöntemlerinin felsefeye katılmasıdır (Bergson, 1986: 55-57). Bergson'un yöntembilimsel bu eleştirisi, Deleuze'n felsefi bakış açısının gelişiminde son derece önemlidir. Deleuze, kavramlar ve hayat arasındaki kurmak istediği bağ için içkinci bir felsefe ne süren filozofların görüşlerine özel bir yer verir: Onun için felsefede esas olan Şey, varlığın içkin açılımının kişisel olmayan bir perspektiften olumlanmasıdır. Peki, söz konusu bu esas, aşkıncılık yanılmasına düşmeden nasıl gerçekleşebilir? Ve Deleuze'ün tz, zne, Tanrı gibi yaşam dışı mutlak bir ilkeyi reddeden fark ontolojisi oluşu nasıl açıklar?

Deleuze'n 1969'da yayımladığı "Fark ve Tekrar" adlı eseri, onun felsefe tarihine özgün bir filozof olarak katılımının nişanesidir. Deleuze, daha önce yayımladığı monografilerden farklı olarak bu eserinde, özgün felsefesinin ontolojik parametrelerini ortaya koyar (Baker, 2020: 33). Yukarıda ifade edildiği üzere eserin temel argümanı, var olan Şeylerin ardında farktan başka bir Şeyin olmadığıdır. Temel haliyle fark, oluşun mutlak olarak kabul edilmesi gereken tek ontolojik ilkesidir. Bu ilkesel/ilksel durum, Deleuze'ün oluşa dışsal bir ilkeyi fark adı altında yeniden kabul ettiği anlamına gelmez. Çünkü Deleuze için farkın, oluşun dışında, oluştan bağımsız kendinde birliği yoktur (May, 2020: 124).

Deleuze'ün fark ontolojisinin kavramsal bir haritasını çıkarmak için başvurulabilecek önemli kavramlardan biri "virtüel"dir.¹ Deleuze'n kavramı, felsefesinde işleme biçimi, bu kavramı daha önce kullanmış Bergson, Whitehead gibi filozoflardan farklılıklar taşır. Burada söz konusu ayrımı anlaşılır kılmak için klasik felsefenin "olanak" kavramıyla, virtüel arasındaki farka bakmak gerekir. Deleuze, iki kavram arasındaki yakınlığın aynılık anlamına gelmediğini göstermek için virtüeli olanaktan ayıracak güçlü bir felsefi performans sergiler. Bilinen haliyle olanak, çiçeğe bakışla tohuma, yetişkine bakışla çocuğa karşılık gelir. Buna karşın virtüel, edimsel varlığın aktüel durumunu hazırlayan; hesaplanabilir; ereğine doğru açığa çıkması beklenen bir olanak durumu değildir. Aksine edimsel, virtelden bir kopuş, bir sapma ve belirsizlik durumudur. Yücefer'in, Aristotelesçi olanakla Deleuzecü virtüelin arasındaki farkı göstermek için kurduğu Şu cümleler konunun anlaşılmasında oldukça ufuk açıcıdır:

¹ Deleuze'ün "virtüel" kavramı bazı Türkçe kaynaklarda "sanal" olarak çevrilmektedir. Ancak Deleuze'n kavramı kullanış biçimindeki özgünlük, çeviride sanal kavramını kullanmayı zorlaştırmaktadır. Bu nedenle filozofun eserlerinin önemli bir kısmının Türkçeye kazandırılmasında emeği geçen Hakan Yücefer'in kavramı orijinal haliyle kullanması tarafımızca tercih edilmiştir. Bu bağlamda virtüel kavramıyla Deleuze'ün kastettiği anlam, kavramın geçtiği bağlam esas alınarak yorumlanmalıdır.

Deleuzecü virtüellik çocuktaki yetişkin olmama, başka bir şey olma potansiyeline işaret ediyor ve bu potansiyel çocuktan çocuğa değişiyor, tamamen çocuğun tekilliğine bağlı olarak ortaya çıkıyor, çeşitleniyor, genişliyor ya da bastırılıyor. Deleuzecü virtüeli örnekleme için hep tekil örneklere başvurmak zorundayız, çocuktan değil çocuk Sokrates'ten, çocuk Bach'tan söz etmek zorundayız... Oysa Aristoteles'in örnekleri hep genel: madde ve form, çocuk ve insan, bronz ve heykel vb. (Yücefer, 2020: 101).

Deleuze'ün fark ontolojisinin anlaşılması, virtüel kavramının başka bir yönünün daha ortaya koyulmasını zorunlu kılmaktadır. Bu yön doğru analiz edilmediğinde, filozofun baştan beri mücadele ettiği Batı metafiziğindeki ikilikler problemi yeniden zuhur eder. Bu durumda; *her şeyin ardında farktan başka bir şey yoktur* önermesinin yüzeyinde görünen, her şey ve fark ayrımı, ikilik probleminin yeniden düzenlenmiş bir hali gibi okunabilir. Böyle bir okuma, Deleuze'ün Guattari'yle beraber geliştirdiği rizom/köksap teorisiyle karşılaştırılınca bir çelişki gibi durmaktadır; çünkü açık şekliyle "rizom teorisi"nde Deleuze ve Guattari karşıtlıklara dayalı ikili ontolojik ayrımları reddederler. Burada geniş bir şekilde incelenme şansı bulunmayan köksap teorisi Sutton ve Jones tarafından kısaca şu şekilde anlatılır:

Köksapın kelime anlamı, yeraltında yatay olarak büyüyen, dallanarak köklenen ve yeni filizler veren bitki sapıdır...Deleuze ve Guattari'ye...belirli bir düşünce biçimini tanımlamak amacıyla kullanır. Batı felsefesinde hâkim olan düşünce süreçlerine kıyasla onların tercih ettikleri düşünme biçimini en iyi yansıtan, bu yatay bir saptan dallanarak büyüyen kökler ve filizler imgesidir. Antik Yunanlı Platon ve Aristoteles'ten bu yana Batı toplumlarında binlerce yıldır hakim düşünme modeli nedenseldir, hiyerarşiktir ve (tek/çok, biz/onlar, erkek/kadın vs.) ikili karşıtlıklar üzerine inşa edilmiştir (Sutton & Jones, 2014: 21).

Deleuze ve Guattari'ye göre köksap modelinden esin alınarak geliştirilecek ontolojik bir perspektif, kökleşmiş hiyerarşik karşıtlıkları daha kolay aşabilecektir.

Her şey ve fark arasında varsayılan ikilik nasıl aşılır? Deleuze, söz konusu ayrımı aşmak için yeni bir kavram icat eder. Aynı kelime içindeki harf değişiklikleriyle gerçekleştirilen bu icat, oldukça incelikli bir yapıya sahiptir. Kavram: Differen(t/c)iation (farklanma/farklılaşma)'dır. Yaratılan bu kavramla şeyler ve fark arasındaki görece ikilik ortadan kalkar (Deleuze, 1994: 116-117). Deleuze'e göre tek kavramın ikili kullanımıyla ifade edilen şey, varlığın iki boyutuna karşılık gelir. Virtüel, varlığın farklı olan yanyken, edimsel ya da aktüel şeyler aynı varlığın farklılaşan boyutudur (Deleuze, 1994: 206-207). Bu müdahaleyle her iki boyut arasında varsayılan hiyerarşik fark ilişkileri bozulur ve varlık teklik boyutunda görülür. Burada olanak ve edimsellik durumunda olduğu gibi edimselin erek olması nedeniyle olanağa kıyasla bir üstünlüğü yoktur. Edimsel ve virtüel arasındaki ilişki, bir eksiklik-tamlık ilişkisi değil, tamlıktan

başka bir tamlığa geçiş ilişkisidir; çünkü edimsel varlık durumu, virtüel boyutun kendisine evrilmeye çalıştığı bir hedef değildir. Edimsel varlık açığa çıktıķa virtüel boyut farklanır, virtüel farklandıkça edimsel farklılaşır (Yücefer, 2020: 107). Burada söz konusu olan her iki boyutun birbirlerini çoğaltan aktif ilişkisel yapılarıdır.

Deleuze'ün ortaya koyduğu bu ontolojik perspektif, Batı metafiziğine yerleşmiş ikilikler problemine bir cevap olmakla mı sınırlıdır? Böyle bir çerçeveleme önemli olmakla beraber, açılan perspektifin yaratıcı gücünün sınırlarını keşfetme açısından daraltıcıdır. Deleuze, geliştirdiği ontolojik perspektifi etik, sanatsal, politik, psikolojik, tarihsel, kurumsal birçok alana uyarlayarak ontolojisinin yaratıcı gücünü gösterir. Geline bu aşamada filozofun ontolojisini tarihle olan ilişkisi üzerinden inceleyerek, Tanrı ya da başka bir aşkınsal varlığa bağlanmadığı takdirde, insan deneyiminin ne anlam ifade edeceğini görmeye çalışalım.

3. TANRISIZ DÜNYADA YARATICI İNSAN

Deleuze'ün hemşerisi ve yakın arkadaşı Jean Luc-Nancy (ö.2021)'ye göre varlık, Tanrısal yaratılıştan yoksun, "birlikte-olmak" ya da "-ile olmak"tan (co-existing) ibaret özsüz, tözsüz ortaklıktan ibarettir. Dünyaya gelmekle kendiliğinden başlayan *ortaklıkta-olmaya* dayalı mevcudiyet, birlikte bir varoluşa dayandığı için yasadız, köken ve otoriteden yoksun oluşa/açıklığa daimi bir fırlatılıştır (Demir, 2020: 54-55). Deleuze göre ise insani deneyim, Nancy'nin "-ile olmak" üzerine kurguladığı mevcudiyet yerine, varlığın iki boyutu olarak tanımlanan virtüel ve edimsellik arasındaki somutlaşma sürecine yerleştirilir. Bu konumlandırmada insani deneyim başka varlıklara kıyasla ayrıcalıklı, onlara aşkın bir niteliğe sahip değildir. İnsan her Őeyden önce buralı/dünyalıdır. Deleuze'ün felsefesi, genel anlamda oluş deneyimini meydana getiren eğilimlerin yönünü takip eder (Deleuze, 2013: 33). Bu çerçevede her varlık türü arasında geçerli tikel fark eşitliği insan için de geçerlidir. İnsanın ayrıcalığı, diğer varlıklara göre dünyayı farklı kavrayışının ötesinde aşkın bir nitelik taşımaz. Örneğin insanlar müziği ses dalgaları olarak işitirken, yarasalar aynı ses dalgasını görür. Her iki varlık durumunda ortaya çıkan fark, virtüel boyuta verdikleri tepkiyle ilgilidir. Dolayısıyla "*Deleuze'e göre hayat saf farklılık veya oluşla veya eğilimlerin farklılaşmasıyla başlar, diferansiyel ses ve ışık dalgaları gibi bu farklılıklar da daha sonra farklı algılama noktalarıyla edimselleşir.*" (Colebrook, 2009: 172).

Deleuze'ün ontolojisinde insani deneyimin tikel farkını görmek için tarih konusuna değinmek gerekmektedir. Deleuze, insani deneyimin farklı boyutlarıyla açığa çıktığı tarih üzerinde genişçe durur. Oluş ve tarih arasında gördüğü gerilim, deneyimin tekil farkının açığa çıkmasında oldukça özel bir yere sahiptir. Filozofa göre, söz konusu deneyimin yaratıcılığa kavuşabilmesi için tarihle çatışma halinde olması zorunludur.

Aksi takdirde tarihsel koşullarla belirlenmiş insan eylemleri, düzenlenmiş etik, politik şemaların ürünleri olarak özgürlükten yoksun olacaklardır.

Deleuze, Negri (d. 1933)'le yaptığı söyleşileri içeren ve Türkçeye “Müzakereler” olarak çevrilen kitabında, tarih ve oluş arasında kurulabilecek ilişkinin değişik yönlerinden bahseder. Yukarıda incelenen virtüel-edimsel etkileşimi burada, Deleuze tarafından tarih ve oluş kavramlarına yansıyan yönleriyle ele alınır. Deleuze şöyle der:

Şöyle ki, oluş ile tarih arasındaki mümkün olan bir ayrıma karşı gitgide daha duyarlı hale geldim. “Tarihsel olmayan bir yığın” olmadan, önemli hiçbir şeyin olmayacağını söyleyen Nietzsche'dir... Tarihin olaydan anladığı, durum içindeki gerçekleşmesidir, ama oluşu içindeki olay tarihten kaçıp kurtulur... Tarih olmadan, deneyime belirsiz, koşulsuz kalırdı, ama deneyime tarihsel değildir (Deleuze, 2013: 180).

Tarihsel olmayan bir yığın, tarihsel olmayan deneyim vs. içerdiği bu kavramsal yapılarla Deleuze'ün konuşması anlaşılması oldukça zor bir niteliktedir. Ancak Deleuze, aynı metinde tarihçilerin bir olayı değerlendirişleri üzerine yaptığı eleştiriyi söz konusu kapalılığı giderir. Tarihçiler genel olarak olayları açıklamak istediklerinde, olayın edimselleşmesini sağladığını düşündükleri neden-sonuç ilişkilerini olayın tümüne şamil kılmaya çalışırlar (Deleuze, 2009: 239). Deleuze göre bu oldukça sınırlı bir anlama biçimidir. Nietzsche'nin “tarihsel olmayan yığın” dediği şey, tam da tarihçinin nedensellik dizileri içinde çerçevelemeye çalıştığı oluş akışlarına karşılık gelir. Bu yönüyle bir olayda her zaman tarihçinin indirgemeye çalıştığı nedensellik bağıntılarını aşan bir boyut vardır. Deleuze için bunun önemi, oluşun burada meydana geliyor olmasıyla ilgilidir. Olayın tarihsel neden-sonuçlara indirgenemeyen oluş boyutu, olayın edimsel boyutunu aşar (Ayıtgu, 2016: 135). Başka bir ifadeyle edimsel dünyadan her zaman fazlası vardır. Oluş akışlarının daralmasının bir neticesi olan edimseller dünyası, Nietzsche'nin tarihsel olmayan bulutuyla çevrilidir. Deleuze'e göre bu bulut, varlığın tarihe sığmayan virtüelin bulutudur (Yücefer, 2020: 108).

Deleuze, yukarıda alıntılanan pasajın devamında ikinci ve insani deneyimin sınırları söz konusu olduğunda bahsedilmesi gereken önemli bir noktaya değinir. Burada oluşun tarihi aşan virtüel boyutu, insani deneyimin yaratıcılık ve etik özgürlüğü için ontolojik bir imkâna dönüşür. Tümüyle içkin bir planda ilerleyen sürece göre insani deneyim, aşkın bir boyuttan belirlenemez ya da özgürlüğü aşkın bir planla çerçeveli değildir. Deleuze, Negri'yle söyleşisine şu şekilde devam eder:

Büyük bir felsefe kitabında, Clío'da, Péguy, olayı düşünmenin iki yolu olduğunu açıklıyordu, biri, olayı boydan boya aşır tarih içindeki gerçekleşmesini, tarih içindeki hazırlanışını ve son buluşunu derlemekten ibarettir, ama diğeri, olayı

yeniden kurup bir oluşa yerleşir gibi ona yerleşmekten, onda hem gençleşip hem yaşlanmaktan, tüm bileşenlerinden ya da tekilliklerinden geçmekten ibarettir. Oluş tarih değildir; tarih yalnızca “olmak” için, yani yeni bir Şey yaratmak için başka yöne saparak ayırdığımız koşullar bütünü gösterir, bu koşullar ne kadar yeni de olsalar (Deleuze, 2013: 180).

Deleuze’ün bu pasajdaki cümleleri çalışmada Őimdiye kadar incelenen cümlelere kıyasla daha somut ve kışkırtıcı niteliktedir. Ancak yine de bu cümlelerde analizi gerektiren bazı yanlar yok değildir. Örneğin aynı anda gençleşme ve yaşlanma, olayın tekilliklerini kat etme, olaya yerleşme gibi kavramsallaştırmalar açıklanmaya ihtiyaç duyan Deleuze’e özgü anlatım biçimleridir.

Deleuze’e göre insani deneyimin edimsel hali, virtüel lehine aşılması gereken bir karakter taşır. Edimsel varlık deneyimin tarihsel boyutuna karşılık gelir. Nietzsche’nin söylediği Şekliyle, edimseli kuşatan tarihsel boyut aşılmadığı takdirde, başka bir ifadeyle, tüm anlamsal Őema, Őimdide açağa çıkan edimselde tüketildiğinde insani deneyimin yaratıcılığından bahsetmek mümkün olmayacaktır. Deleuze, yukarıdaki cümlelerinde açık bir Şekilde deneyimin yaratıcılığını varlığın virtüel boyutuyla ilişkilendirir. Bu çerçevede tarihsel boyut, yaratıcı edimin açağa çıkması için kendisinden kopulması gereken boyuttur. Colebrook (d. 1965)’a göre Deleuze için esas olan, oluşturulmuş ve düzenlenmiş tarihsel dünyanın ötesine geçip, bu dünyayı oluşturan tekil farklılıkların üzerine düşünmektir (Colebrook, 2009: 56-57).

İnsani deneyimin yeniyi ortaya çıkarabilmek için virtüelle kurması zorunlu temas anlaşıldığında, Deleuze’ün olaya yerleşmekle kastettiği Şeyin ne olduğu daha açık hale gelmektedir. Deleuze, birçok yerde olay ve oluşu aynı anlamda kullanır (Yücefer, 2020: 93). Bu çerçevede, olaya yerleşmek oluşa ya da virtüele yerleşmekle aynı Őeydir. Geline bu nokta Deleuze’ün ontolojisinin etik ve politik eylemsellikte kesiştiği yerdir. Burada söz konusu olan virtüel boyuttan edimsellik devşirebilme imkânı sunan bir ontolojinin, etik ve politikle ilişkisinin doğrudanlığıdır. Deleuze’ün fark ontolojisinde verili/düzenlenmiş nedensellikler tüm varlığı kuşatmaz. Olaylar her zaman olduklarının dışında olma, kendilerinden beklenilenden sapma imkânlarıyla çevrilidir (Deleuze, 2009: 239). Tam da bu nedenle Deleuze’e göre tarih, deneyimin yeni ve beklenmedik aktüel varlık durumları için terk edilmesi gereken Őeydir. Tarihsel neden-sonuç ilişkileri içinde açıklanabilir olan varlık durumu, Deleuze’ün terminolojisinde yeni ya da yaratılmış olanı karşılamaz. Gündelik dildeki kullanımından farklı olarak kavramsal anlamıyla *yeni*, tarihsel koşulların belirlediği sınırların dışına taşan, tekrardan ibaret olmayan bir sapma durumudur. Deleuze’ün ifadesiyle yeni, ortaya çıkabilmesi için tarihe sırtımızı döndüğümüz her Őeydir.

Deleuze, insan-tarih-olay-virtüel kavramaları arasında kurduğu özgün bağlantı sayesinde, insani deneyimi klasik neden-sonuç bağıntısı içinde tanımlamaktan kurtulur. Ontolojik virtüel imkan, insanı tarihe indirgeyen determinist zorunluluğunu aşarak, düşünsel ve eylemsel yaratıcılığın yolunu açmaktadır. Bu bağlamda virtüelin oluşa içkin karakteri, tarihin yönünü değiştirmek için aşkın bir yetkeye ihtiyaçtan insanı bağımsızlaştırır. Söz konusu bu durumun en önemli etkisi, insan için özgür yaratıcı eylemi yeniden tartışılabilir hale getirmesidir.

Görüldüğü gibi Deleuze'un felsefesi ontoloji, etik, politik, estetik tüm alanlarda kendi iç tutarlılığına bağlı kalarak merkezi bir rotayı takip etmektedir. Hangi türden olursa olsun aşkın bir boyuta yer verilmeyen bu rota, materyalist içkin bir deneyimi esas alır. Deleuze, Bergson ve Whitehead gibi filozoflardan alarak yeniden düzenlediği virtüel kavramıyla, maddeci içkin bir yaratım ontolojisinin imkânını bulmuş görünmektedir. İnsani özne, Tanrı, benlik, dil, kültür vs. var olanlara dışsal, ancak bu dışsallığı rağmen yine de her şeyi kurucu olduğuna inanılan bir öge, bu ontolojide kendisine yer bulamaz. İçkin materyalist felsefelerin çoğunda değişik açılardan problemlere neden olan etik özgürlük, politik irade, sanatsal yaratım gibi durumlar ise virtüelin sunduğu imkânlar çerçevesinde Deleuze tarafından yeniden düşünülür. Felsefe ve dinler tarihinde çokça karşılaşıldığı gibi söz konusu bu kavramlar, insanda aşkınlık arayışını harekete geçiren temel kavramlardır. Deleuze materyalist bakış açısıyla yarattığı yeni ontoloji sayesinde, varlığı açıklamada her hangi bir aşkıncı ögeye ihtiyaç duymaksızın felsefede yerleşmiş bu kavramları düşünce alanının dışına iter.

SONUÇ

Etik, politik, ekonomik, kültürel olaylarla yakın ilişkisi nedeniyle ateizm tartışmaları her dönemde canlılığını korumaktadır. İnanç sistemine göre bahsi geçen alanlarla dolaylı ya da doğrudan ilişki halinde olan Tanrı inancı, söz konusu alanların insan yaşamındaki tesirlerinden etkilenmektedir. Savaşlar, barışlar, kazanımlar, başarısızlıklar, sosyal adaletsizlikler, doğal afetler, merhamet sahibi bir Tanrı'yı her dönem tartışmaya açmaktadır. Özellikle sosyal olayları yönlendirmede etkin bir güç olarak kullanılan algı yönetim mekanizmalarının çoğaldığı çağımızda bu tartışmalar daha da yaygınlık kazanmıştır. Böyle bir nedenle konuyla ilgili yapılacak tartışmaların nitelik bakımından geçmişe oranla çok daha kapasiteli olmaları bir tür zorunluluktur. Bugün artık ideolojik gerekçeler oluşturmak için kısıtlı ampirik verilerden hareketle sığ argümanlarla tartışma yürütmek mümkün değildir. Dolayısıyla yapılacak tartışmalara esas alınacak örneklemelerin iyi seçilmesi ve ilgili analizin yeterli kapsamda yapılması son derece önemlidir. 20. yüzyılın en önemli ateist filozoflarından Gilles Deleuze, böyle bir gerekçeyle bu çalışmaya örnek olarak seçilmiştir.

Deleuze'ün felsefesi ateizm tartışmaları için iki temel açıdan önemlidir. Birincisi Deleuze, geliştirdiği içkinci felsefesiyle Platon'dan günümüze Batı düşüncesinde kök salmış aşkını felsefeleri titiz bir şekilde eleştirir. Özellikle filozofun “Fark ve Tekrar” adlı eserinde geliştirdiği ontolojik eleştiri, aşkınıcılıkla pozitif ilişkisi olan herkes için önemli bir eşiktir. Bu konunun teolojik önemi ise, klasik Tanrı fikrine karışmış aşkını yorumların varlığıyla ilgilidir. Üç semavi din başta olmak üzere birçok dinin kelim ekolü, Tanrı'nın dünyaya aşkınılığını savunan fikirlere sahiptir. Bu ekollere göre Tanrı, her türden maddi nitelikten aridir. Maddesel olmayan manevi özüyle Tanrı, maddi dünyaya aşkındır. Bu çerçeve esas alındığında içkinci karakteriyle Deleuze'ün materyalist ontolojisi, aşkın Tanrı fikrini tartışmaya açacak problematikler ortaya koymaktadır. Çalışmada bu konuda bir tartışmaya girmekten sakınılmıştır. Ancak kısa bir eleştiri olarak şunu söylemek ve geniş analizini başka bir çalışmaya bırakmak mümkündür: Bilindiği gibi Deleuze'ün içkinci ontolojisi genel hatları itibariyle özgün değildir. Deleuze Spinoza, Bergson, Whitehead gibi filozoflardan, söz konusu içkinci felsefi perspektifi devralarak, konuya yaptığı ilavelerle kendi özgün felsefesine ulaşmıştır. Söz konusu özgünlük, kanaatimizce filozofun ontolojisinin problemlili yönüdür; çünkü bu geliştirmelerde Deleuze, içkinciliği tüm spekülative yanlarından soyarak, saf maddeci bir forma sokar. Filozofun transandantal ampirizm adını verdiği bir yöntemden türettiği ontoloji, içkinci bir karakterde olmakla beraber saf *maddi* bir yapıdadır. Bu yönüyle Deleuze'ün sistemi Spinoza, Bergson, Whitehead gibi filozofların içkinci felsefelerinden farklı olarak, tüm manevi içeriği düşünsel alanın dışında bırakır. Her üç filozof için Tanrı sistemlerinin vazgeçilmez kıpısıyken, söz konusu mutlak maddecilik nedeniyle Deleuze'ün ontolojisi tanrıtanımaz bir ontolojidir.

Deleuze'ün felsefesinin ateizm tartışmaları için ikinci önemi tartışmanın pratik yönüne sunduğu katkıdır. Deleuze, özellikle virtüel kavramında yaptığı yeniliklerle klasik felsefenin “olanak”, “erek”, “gelişme” gibi temel bazı kavramlarından kaynaklanan sorunları aşmanın yolunu keşfeder. Deleuze'e göre virtüel kavramının sunduğu yeni imkânlar, varoluğu açıklamayı neden-sonuç bağıntısına indirgemekten kurtarmaktadır. Buna göre edimsel dünya mevcut nedensel koşullardan etkilenmekteyse de saf haliyle oluş bu koşullarla sınırlandırılmaz. Deleuze için bunun önemi, söz konusu koşulların aşılması için aşkın bir yetkeye ihtiyaç duyulmamasıdır. Mevcut ontolojik planın kendine ait oluş/virtüel boyutu, dışsal bir etkiye ihtiyaç duymaksızın yaratıcı faaliyeti eyleme iter. Deleuze'e göre virtüel boyutun varlığı tarihe ve her türden düzenleyici şemaya sırt dönebilmenin ontolojik imkânıdır ve insan özgürlüğu bu imkân göz ardı edildiğinde yok sayılmış olur.

Hakem Değerlendirmesi

Dış bağımsız

Yazarların Katkısı

Bu çalışmada yer alan tüm başlıklar tek yazara aittir.

Çıkar Çatışması

Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek

Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

KAYNAKÇA

Ayıtgu, G. (2016). Deleuze'ün Felsefesi ve "Tarih", *Dört Öge*, 10, 133-142.

Baker, U. (2020). Deleuze ve "ötekiler", *Cogito*, 82, 33-44.

Colebrook, C. (2009). *Gilles Deleuze*. Cem Soydemir (Çev.). İstanbul: Doğu Batı Yayınları.

Deleuze, G. (1990). *Logic of Sense*. Mark Lester and Charles Stivale (Trs.). London: The Athlone Press.

Deleuze, G. (1994). *Difference and Repetition*. Paul Patton (Trs.). New York: Columbia University Press.

Deleuze, G. (2000). *Kant Üzerine Dört Ders*. Ulus Baker (Çev.). Ankara: Öteki Yayınevi.

Deleuze, G. (2006). *Bergsonculuk*. Hakan Yücefer (Çev.). İstanbul: Otonom Yayıncılık.

Deleuze, G. (2009). *İki Delilik Rejimi Metinler ve Söyleşiler 1975-1995*. Mahir Ender Keskin (Çev.). İstanbul: Bağlam Yayınları.

Deleuze, G. (2013). *Müzakereler*. İnci Uysal (Çev.). İstanbul: Norgunk Yayıncılık.

Deleuze, G. (2017). *Fark ve Tekrar*. Burcu Yalım ve Emre Koyuncu (Çev.). İstanbul: Norgunk Yayıncılık.

Deleuze, G., Guattari, F. (2001). *Felsefe Nedir?* Turhan Ilgaz (Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayıncılık.

Demir, A. (2019). *Jean-Luc Nancy'nin siyaset felsefesinde çoğulculuk ve demokrasi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi, Ankara.

Demir, A. (2020). "Jean-Luc Nancy Felsefesinde Özgürlük, Ontoloji ve Şiddet". *Tezkire Dergisi*, 73, 45-61.

Er, E. S. (2011). *Gilles Deleuze'ün fark felsefesi*, (Bergson, Nietzsche Ve Spinoza okuması). Yayımlanmış Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi, Erzurum.

Erkan, Ü. (2019). Gilles Deleuze Felsefesinde Temel Kavramlar ve Yeni Toplumsal Hareketler, *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi-International Journal of Society Researches*, 13, 2627-2652.

Küçükalp, K. (2009). Deleuze'ün Felsefe Kavrayışı. *Kaygı Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, 12, 131-145.

May, T. (2020). Gilles Deleuze, Fark ve Bilim. Erkal Ünal (Çev.). *Cogito*, 62, 119-144.

Robinson, K. (2010). Karmaşıklık Metafizigine Doğru. Elis Simson (Çev.). *Cogito*, 62, 115-135.

Spinoza, B. (2009). *Törebilim Ethica*. Aziz Yardımlı (Çev.). İstanbul: İdea Yayınevi.

Sutton, D. ve Jones M. D. (2014). *Yeni Bir Bakışla Deleuze*. Murat Özbek ve Yetkin Başkavak (Çev.). İstanbul: Kolektif Kitap.

Turan, M. (2006). Deleuze ve Guattari: Göçebe Düşünce, *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 10-11(12-13-14-15), 197-204.

Yücefer, H. (2020). Potansiyelleri Düşünmek: Deleuze'de Virtüellik, Oluş ve Tarih. *Cogito*, 82, 87-119.

Zourabichvili, F. (2008). *Deleuze: Bir Olay Felsefesi*. Aziz Ufuk Kılıç (Çev.), İstanbul: Bağlam Yayınları.